

O‘ZBEK TILIDA UNLI TOVUSHLARNING MA’NO FARQLASHDAGI (FONOLOGIK) AHAMIYATI

Adilbekova Barchinoy Umirbek qizi

Sharof Rashidov nomidagi Samarqand davlat universiteti

Markaziy Osiyo xalqlari tillari va madaniyati instituti 2-bosqich talabasi

Annotatsiya. Mazkur maqolada o‘zbek tilidagi unli tovushlarning fonologik xususiyatlari va ularning so‘z ma’nosini farqlashdagi o‘rni ilmiy jihatdan tahlil qilinadi. Tadqiqot davomida unlilarning fonema sifatidagi vazifasi yoritib beriladi. Shuningdek, unli tovushlarning nutq jarayonidagi funksional ahamiyati misollar asosida ochib beriladi. Maqolada fonologik tahlil usulidan foydalanib, o‘zbek tilida unlilarning semantik yuklamasi asoslab beriladi. Tadqiqot natijalari o‘zbek tilining fonologik tizimini chuqurroq anglashga xizmat qiladi.

Kalit so‘zlar: unli tovushlar, fonologiya, fonema, ma’no farqlash, funksional vazifa, semantik yuklama.

KIRISH

Tilshunoslikda fonologiya bo‘limi tovushlarning ma’no farqlashdagi vazifasini o‘rganadi. Ushbu tizimda unli tovushlar alohida o‘rin egallab, so‘zlarning semantik jihatdan farqlanishida muhim omil bo‘lib xizmat qiladi. O‘zbek tilida unli tovushlarning fonologik xususiyatlarini tadqiq etish tilning ichki qonuniyatlarini ochib berishda muhim ahamiyat kasb etadi. Unli tovushlar so‘z tarkibida o‘zgarishi natijasida ma’no farqlanishi yuzaga keladi. Shunday ekan, unlilarning fonema sifatidagi vazifasini ilmiy jihatdan yoritish o‘zbek tilshunosligining dolzarb masalalaridan biri hisoblanadi. Mazkur maqolaning asosiy maqsadi o‘zbek tilida unli tovushlarning ma’no farqlashdagi rolini aniqlash hamda ularning fonologik ahamiyatini ilmiy asosda tahlil qilishdan iborat.

METODOLOGIYA

Tilshunoslik fanining muhim bo‘limlaridan biri bo‘lgan fonetika (yunoncha phone — “tovush”) tilning nutq tovushlarini o‘rganadi. Tursunov va boshqalar muallifligidagi “Hozirgi o‘zbek adabiy tili” darsligida fonetika til tizimining tovushlar bilan bog‘liq qonuniyatlarini tadqiq etuvchi soha sifatida talqin qilinadi. Mazkur manbada qayd etilishicha, hozirgi o‘zbek adabiy tilida unli tovushlar tizimi oltita fonemadan iborat bo‘lib, ular **i, e, o, o‘, u, a** tovushlari orqali ifodalanadi. O‘zbek tilidagi unli tovushlar artikulyatsion jihatdan nutq a‘zolarining faol ishtiroki asosida hosil bo‘ladi. Unli tovushlarning paydo bo‘lishida havo oqimi og‘iz bo‘shlig‘idan erkin o‘tadi hamda tovush hosil bo‘lish jarayonida to‘siqlar yuzaga kelmaydi. Ushbu

jarayonda tilning harakati, lablarning holati va og‘iz bo‘shlig‘ining keng yoki torligi muhim ahamiyat kasb etadi.

Artikulyatsion belgilariga ko‘ra o‘zbek tilidagi unli tovushlar bir necha guruhlariga ajratiladi. Avvalo, tilning og‘iz bo‘shlig‘ida egallagan o‘rniga ko‘ra unlilar **old qator** va **orqa qator** unlilariga bo‘linadi. Old qator unlilar talaffuz jarayonida til oldinga siljishi bilan hosil bo‘lib, ularga i, e tovushlari kiradi. Orqa qator unlilar esa tilning orqa qismi faol ishtirok etishi natijasida hosil bo‘lib, a, o, o‘, u tovushlarini o‘z ichiga oladi. Shuningdek, lablarning ishtirokiga ko‘ra unlilar **lablangan** va **lablanmagan** tovushlariga ajratiladi. Lablangan unlilar talaffuzida lablar yumaloqlanib, oldinga cho‘ziladi. O‘zbek tilida o, o‘, u unlilari lablangan tovushlar hisoblanadi. Lablanmagan unlilar talaffuzida esa lablar faol harakat qilmaydi, bu guruhga i, e, a unlilari kiradi. Unli tovushlar og‘iz bo‘shlig‘ining ochilish darajasiga ko‘ra **keng** va **tor** unlilarga ajratiladi. Keng unlilar talaffuzida og‘iz bo‘shlig‘i nisbatan keng ochiladi va havo oqimi erkinroq harakatlanadi. Bunda a, o unlilari keng unlilar sirasiga kiradi. Tor unlilar esa og‘iz bo‘shlig‘ining tor holatida hosil bo‘lib, i, u tovushlari bilan ifodalanadi. E va o‘ unlilari esa o‘rtacha ochilish darajasiga ega unlilar sifatida baholanadi. Shunday qilib, unli tovushlarning artikulyatsion tasnifi ularning talaffuz jarayonidagi fonetik xususiyatlarini aniqlash imkonini beradi. Biroq unli tovushlarning til tizimidagi ahamiyati faqat artikulyatsion belgilar bilan chegaralanib qolmaydi. Ular fonologik jihatdan ham muhim vazifani bajarib, so‘zlarning ma’no farqlanishida faol ishtirok etadi.

O‘zbek tilida unli tovushlarning fonologik ahamiyati ularning almashuvi natijasida leksik birliklar ma’nosining o‘zgarishi orqali yaqqol namoyon bo‘ladi. Unli tovushlarning fonologik vazifasini tahlil qilishda minimal juftliklar eng muhim vosita hisoblanadi. Minimal juftliklar tarkibida faqat bitta tovush almashuvi so‘z ma’nosining farqlanishiga sabab bo‘ladi. Masalan:

- ol – el: o → e almashuvi so‘z ma’nosini butunlay o‘zgartiradi (ol — meva yoki olish ma’nosida, el — xalq ma’nosida).
- ot – et: o → e almashuvi “hayvon” va “go’sht” ma’nolarini ajratadi.
- kul – kil: u → i almashuvi so‘z ma’nosini o‘zgartiradi.
- bil – bol: i → o almashuvi “bilish” va “bola” ma’nolarini ajratadi.

Shuningdek, unli tovushlarning fonologik ahamiyati ularning so‘z tarkibidagi o‘rni va funksional yuklamasi bilan belgilanadi. Masalan, so‘z boshlanishidagi yoki oxiridagi unli tovushlarning o‘zgarishi so‘zning ma’nosini butunlay o‘zgartiradi:

- aqil – eqil: a → e almashuvi orqali “aqil” (ziyoli shaxs) va “eqil” (eski talaffuz shakli yoki shevalarda ishlatiladi) farqlanadi.
- bola – buli: a → i almashuvi so‘zning morfologik va leksik jihatdan farqlanishiga sabab bo‘ladi.

Mazkur misollar shuni ko‘rsatadiki, o‘zbek tilida unli tovushlarning son jihatdan kam bo‘lishiga qaramay, ularning fonologik imkoniyatlari keng va so‘z ma’nosini aniq

ajratishda samarali vosita hisoblanadi. Unlilarning fonologik tahlili tilning kommunikativ imkoniyatlarini boyitadi, nutq jarayonida ma'no aniqligini ta'minlaydi va tilning ichki fonologik qonuniyatlarini ochib beradi. Shunday qilib, unli tovushlarning fonologik ahamiyatini tahlil qilganimizdan so'ng, ularning til tizimidagi yana bir muhim xususiyati — **so'z ichidagi moslashuvi va uyg'unlashishi**, ya'ni singarmonizm hodisasi bilan tanishish zarur.

Singarmonizm – turkiy tillarga xos fonetik hodisa sifatida, so'z ichidagi unli tovushlarning bir-biriga moslashishi orqali nutqning silliqqligi va tushunarli bo'lishini ta'minlaydi. O'zbek tilida singarmonizmning hozirgi holati qisman saqlangan. Adabiy til so'zlarida singarmonizm ko'pincha orqa qator yoki old qator unlilar bilan ifodalanadi, ammo ba'zi shevalarda u to'liq yoki qisman saqlanganini ko'rish mumkin. Masalan:

- kitob – orqa qator unlilar bilan uyg'unlashgan so'z
- yoshlar – old qator unlilar bilan uyg'unlashgan so'z
- Shevalarda: qizil → kizil (old qator bilan moslashuv)

Singarmonizm hodisasi unli tovushlarning artikulyatsion va fonologik xususiyatlarini bir-biri bilan uyg'unlashtirish orqali nutqning ohangdor va tushunarli bo'lishiga yordam beradi. Shu bilan birga, so'zlarni eslab qolish va ma'no ajratishda ham samarali vosita sifatida xizmat qiladi.

XULOSA

Ushbu maqolada o'zbek tilidagi unli tovushlarning fonetik va fonologik xususiyatlari ilmiy jihatdan tahlil qilindi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, o'zbek tilidagi oltita unli tovush (i, e, o, o', u, a) artikulyatsion jihatdan farqlanadi, balki fonema sifatida so'zlarning ma'nosini farqlashda muhim vazifani bajaradi. Minimal juftliklar orqali keltirilgan misollar unlilarning tilning fonologik tizimidagi faol ishtirokini yaqqol ko'rsatadi. Shuningdek, maqolada unli tovushlarning singarmonizm jarayonidagi o'rni ham yoritildi. Unlilarning so'z ichidagi moslashuvi nutqning silliqqligi va ohangdorligini ta'minlab, so'zlarni tushunish va eslab qolishda muhim rol o'ynaydi. Shu bilan birga, unli tovushlarning nutqdagi funksional ahamiyati talaffuz madaniyati, til me'yorlariga rioya qilish va kommunikativ samaradorlikni oshirishga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Abduazizov A. O'zbek tili fonologiyasi va morfologiyasi. – Toshkent: O'zbekiston, 2010.
2. Abduazizov A. Tilshunoslik nazariyasiga kirish. – Toshkent: Sharq, 2010.
3. Irisqulov M.T. Tilshunoslikka kirish. – Toshkent: O'qituvchi, 2009.
4. Manba [https:// publication.net](https://publication.net)
5. Manba [https:// ziyo.uz](https://ziyo.uz)
6. Tursunov U, Muxtorov A, Rahmatullayev Sh. Hozirgi o'zbek adabiy tili. – Toshkent: O'zbekiston, 1992.